

Роман РАДОВИЧ

**ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО
НА ПІВНОЧІ ЕТНОГРАФІЧНОЇ
ВОЛИНІ: ОСОБЛИВОСТІ
ТА ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКІ
ПАРАЛЕЛІ
(друга пол. ХІХ — поч. ХХ ст.)**

У статті розглядається традиційне житлове будівництво північної частини етнографічної частини Волині (в межах Рівненської та Волинської адміністративних областей). За головними типологічними показниками (планування, система опалення, техніка і технологія будівництва, способом облаштування стелі і даху тощо) виділено його специфічні риси. Разом з тим, проведена порівняльна характеристика основних будівельних реалій північної частини Волині і Полісся.

Ключові слова: Волинь, житло, планування, конструкції, система опалення.

© Р. РАДОВИЧ, 2012

Волинь як етнографічний (історико-етнографічний) район у складі Західного (південно-західного) історико-етнографічного регіону України охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу — південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північну смугу Хмельницької, Тернопільської і Львівської областей [16, с. 131]. Відповідно до висновків сучасних дослідників до Волині відноситься територія, обмежена лініями Устилуг — Володимир-Волинський — Торчин — Луцьк — Олика — Клевань — Корець — Новоград-Волинський — Житомир на півночі; на півдні вона іде по верхів'ях ріки Тетерів до Ікви та Случі, смт. Ланівців — Вишнівця — Підкаменя — Буська — Жовтанців — Колоденців, а далі — по краю Розточчя, приблизно по лінії сіл Туринка — Любеля — Пристань — Хлівчани — Угнів [11, с. 10]. Зазначимо, що визначення меж Волині до сьогодні залишається досить дискусійним, особливо це торкається території Житомирщини [10, с. 203—206].

Предметом нашого дослідження є традиційне житлове будівництво північної частини етнографічної Волині в межах Волинської (Горохівський, Іваничівський, південна частина Володимир-Волинського, Локачівського, Луцького р-нів) та Рівненської (Радивилівський, Млинівський, Дубнівський, Здолбунівський, Острозький, основна частина Рівненського, Гощанського та південь Корецького р-нів) областей¹. Завдання, які ставить перед собою автор, — охарактеризувати традиційне житлове будівництво цієї частини Волині за основними типологічними ознаками (планування, система опалення, техніка і технологія будівництва, способи покриття і перекриття тощо), виділити його специфічні риси, а також порівняти будівельні реалії цієї частини Волині та Полісся. Враховуючи обмеженість літературних джерел [11; 12; 17; 19; 24; 37], основою роботи послужать особисті польові матеріали автора, здобуті в експедиціях у Волинську (1988 р.) та Рів-

¹ Надалі для позначення цих адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Рівненська обл. — Рів., Гощанський р-н — Гощ., Дубнівський р-н — Дуб., Здолбунівський р-н — Здолб., Корецький р-н — Кор., Острозький р-н — Остр., Рівненський р-н — Рів., Млинівський р-н — Млин., Радивилівський р-н — Рад.; Волинська обл. — Вол., Горохівський р-н — Гор., Іваничівський р-н — Ів., Володимир-Волинський р-н — В.-Вол., Локачівський р-н — Лок., Луцький р-н — Луц.

ненську (1986 р. та 2009 р.) області, а також архівні матеріали, зібрані у 1970-х рр. [1; 2; 3; 4; 5].

У другій пол. XIX — на поч. XX ст. на півночі Волині переважали тридільні житла типу «хата» + «сіни» + «комора». Відомий дослідник українського народного будівництва Архип Данилюк тридільну хату вважає взагалі найпоширенішим типом волинського житла [11, с. 14; 12, с. 77]. Значне побутування таких будівель засвідчує обширний польовий матеріал з теренів Волинської² та Рівненської³ областей. Така тридільна хата була пануючим планувальним типом й на Волині Житомирщини [19, с. 264]. Житлове приміщення представляло собою наближений до квадрата прямокутник із сторонами 4—5 м, сіни і комора були значно вузкими. Однак із церковно-приходських літописів, що походять з кін. XIX ст., у колишньому Луцькому повіті відомі хати з великими сіньми, а у Новоград-Волинському повіті (нинішня Житомирська обл.) — житла з рівновеликими хатою і коморою [17, с. 43].

В окремих районах Волинської (сс. Микуличі [3, с. 4], Заріччя, Ліски В.-Вол.) та Рівненської (Тучин Гощ. [2, с. 17]) областей зустрічались житла з «прибоком» — вузькою прибудовою, господарського призначення. «Прибік» («прибок») могли розташовувати вздовж усього тильного фасаду хати (хата 1880 р. у с. Заріччя В.-Вол.), лише вздовж тильної стіни ко-

² Хати: 1880 р. у с. Лудин, кін. XIX ст. у с. Ліски, кін. XIX ст. у с. Бабичі, 1880 р. у с. Заріччя, кін. XIX ст. у с. Яковичі, поч. XX ст. у с. Хмелівка, 1932 р. у с. Микуличі (В.-Вол.); 1900 р. у с. Бужани, поч. XX ст. у с. Мирне (Гор.); кін. XIX — поч. XX ст. у с. Мишів, сер. XIX ст. та 1927 р. у с. Жашковичі, 20-х рр. XX ст. у сс. Заболотці, Колона (Ів.); поч. XX ст. у с. Воютин (Луц.)

³ Хати: сер. XIX ст. та 1900 р. у с. Тучин, др. пол. XIX ст. у с. Терентів, 1885 р. у с. Колісники, др. пол. XIX ст. у с. Зарічне, кін. XIX ст. у сс. Ільїн, Мощани, кін. XIX — поч. XX ст. у сс. Бугрин, Вільгір, Угольці, Растиники, Дорогобуж (Гощ.); поч. XX ст. у сс. Почапінці, Мощаниця, Стадники, кін. XIX ст. у с. Новорозчиці (Остр.); пер. пол. XIX ст. у с. Мільча, кін. XIX ст. у сс. Сатий, Збитин, 1905 р. у с. Жорнів, поч. XX ст. у с. Варковичі, 1900 р. у с. Крилів (Дуб.); сер. XIX ст. у с. Ступно, кін. XIX ст. у с. Устенське, поч. XIX ст. у с. Гільча, поч. XX ст. у сс. Дерманка, Здолбиця (Здолб.); кін. XVIII — пер. пол. XIX ст. у с. Городок, кін. XIX ст., 1900 р. та 1910 р. у с. Бегень (Рів.); 70-х рр. XIX ст. у с. Вишневе (Млин.); поч. XX ст. у с. Сестрин, Хотин (Рад.); кін. XIX ст. у с. Крилів (Кор.) [1, с. 2, 3, 4; 2, с. 12, 16, 17, 20, 22, 23; 11, с. 37, 40—43, 64, 80].

мори (хати кін. XIX ст. у с. Ліски та 1932 р. у с. Микуличі В.-Вол.) чи при «затильній» та «причільній» стінах комори (хата 1900 р. у с. Тучин Гощ. [2, с. 17]). Зрідка до причілка комори добудовували плетені з лози «шопи» для дров (с. Тучин Гощ. [2, с. 17]).

Досить широко побутували на Волині також житла, поділені по ширині («двоєки», «двотрактові хати»), у яких з тильного боку основного житлового приміщення розташовувався «ванькир» («ванькір») — друга кімната [12, с. 77]. Ванькир, як правило, відокремлювався від хати «грубкою», встановленою вздовж приміщення (рідше — дерев'яною перегородкою) [17, с. 44]. Між грубкою і піччю знаходився прохід у це приміщення (нерідко аркоподібний). Такі споруди відзначались значнішою шириною: коли ширина однорядової хати, як вже зазначалось, коливалась в межах 4—5 м, то «двоєка» — 6—7 м.

Відповідно до наших матеріалів, у північній частині етнографічної Волині такі житла частіше зустрічались на теренах Волинської області. У деяких селах (с. Бужани Гор. Вол.) респонденти твердять, що «в селі всі давні хати були з ванькирами». На значне поширення жител-«двоєків» у зазначеному регіоні вказують і матеріали відомого українського вченого Олександра Цинкаловського [37, с. 187]. Тут вони відомі з сер. XIX ст.: хати 1866 р. у с. Хоростів [2, с. 13], 1874 р. у с. Яковичі (В.-Вол.). Найчастіше траплялись будівлі за планом: «комора» / «комора» + «сіни» + «хата» («світлиця») / «ванькир» (хати 1866 р. у с. Хоростів, 1878 р. у с. Яковичі, 1902 р. у с. Березовичі, 1914 р. та 1932 р. у с. Микуличі В.-Вол. Вол.; хата поч. XX ст. у с. Межиріч Остр. Рів.). Інколи місце однієї з комор займало ще одне житлове приміщення: «хата» / «ванькир» + «сіни» + «хата» / «комора» (хата 20-х рр. XX ст. у с. Бужани Гор. Вол.). Відповідно до повідомлень респондентів, у цьому селі давніше траплялись житла дещо відмінного планування, у яких місце ванькира займала комора, відділена від останнього дерев'яною перегородкою: «хата» / «комора» + «сіни» + «хата». Правдоподібно, що такі житла будували тут уже в кін. XVIII ст., адже будівлі волинян аналогічного планування, у яких з одного боку [від сіней] розташоване «чисте», побілене житлове приміщення, а з другого — хата «з великою піччю», при якій була влаштована комора (із входом з хати), ще у 1820 р. описав польський до-

слідник Юзеф Сеньковський [7, с. 35; 38, с. 20—21]. До речі, на Підгір'ї житла такого ж планування теж відомі з кін. XVIII ст. [36, с. 243—244]. Відомий український вчений Федір Вовк вважав, що у деяких галицьких місцевостях ванькири могли утворювати, прорубуючи двері у комору, що розміщувалася при тильній стіні житлового приміщення, у якій тримали картоплю (приміщення типу «стебки»!² — *Р. Р.*) [9, с. 112]. Траплялись й інші планувальні схеми «двотрактової хати»: «хата» / «ванькир» + «сіни» + «комора» (хати кін. XIX ст. у с. Навозичі Остр. Рів. та 1900 р. у с. Грабів Рів. Рів. [11, с. 68; 2, с. 13]); «хата» / «ванькир» + «сіни» + «хата» (хата 1913 р. у с. Ратники Гоц. Рів.), «світлиця» / «ванькир» + «хата» / «комора» + «сіни» + «комора» / «хата» (хата кін. XIX ст. у с. Колпитів Лок. Вол.) та ін. Хати, що поділялись на дві частини («передню — хату і задню — ванькир» відомі й на Волині Житомирщини [19, с. 264], а також на теренах Галицької Волині [24, с. 99, 100]. Досить широко побутовали вони на півдні етнографічної Волині: у Тернопільській, Хмельницькій [11, с. 32, 44, 48, 61, 63, 68, 74, 75, 78] областях.

В окремих випадках перед входом у сіни розташовували односкіле піддашся, підтримуване двома стовпцями (хати 1900 р. у с. Тучин Гоц. Рів. [11, с. 69], 1920-х рр. у с. Бужани Гор. Вол.). У деяких місцевостях Волині подібне піддашся на стовпцях («ганок») тягнулось вздовж усього переднього фасаду будівлі [37, с. 186, 187]. Місцями траплялись житла з центральним внутрішнім підсінням (ганкомнішею): с. Бужани (Гор. Вол.). До речі, центральні чи бокові підсіння зустрічались у деяких районах Західного Полісся, Підляшся, Галицької Волині та Холмщини [34, с. 18; 13, с. 72; 25, с. 118; 24, с. 101].

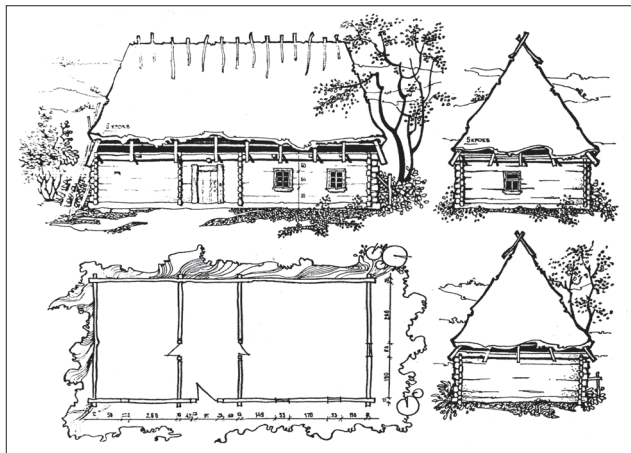
У бідніших верств селянства ще у кін. XIX — на поч. XX ст. спорадично зустрічаємо дводільні житла типу «хата» + «сіни» (хати кін. XIX ст. у с. Тучин [1, с. 2], Вільгір Гоц. Рів., хата поч. XX ст. у с. Бистровиця [12, с. 76] Гор. Вол.). Окремі дводільні житла згадані й у джерелах кін. XIX ст. [17, с. 43]. Інколи бідніші селяни споруджували дводільні житла й після Першої світової війни (хати 1924 р. у с. Бистровиця Гор., 20-х рр. XX ст. у с. Ліски В.-Вол. Вол.). Такі будівлі зрідка траплялись і в інших місцевостях етнографічної Волині (зокрема у Галицькій Волині [24, с. 98]). Відомі вони й на Холмщи-

ні [25, с. 116]. В новіших спорудах при тильній стіні сіней дводільних жител могли виділяти комору («хата» + «сіни» / «комора»: хата 1920-х рр. у с. Жашковичі Ів. Вол.).

Житло оригінального планування (хата др. пол. XIX ст.) було обстежене науковцями Львівського МНАіП у 1974 р. у с. Ліски (В.-Вол. Вол.) [1, с. 3]. У плані споруда складається зі зрубу хати (4 x 4,5 м), до причілка якого добудований невеличкий каркасно-дильований хлів. Житлове приміщення зрубної конструкції, стіни складені з масивних колених пластин. Стелю підтримує один поперечний «бальок». Особливістю будівлі є наявність у житловому приміщенні лише двох невеличких (30 x 45 см) чотиришибоквих покутніх вікон (у «фронтовій» і причілковій стінах), та розташування вхідних дверей у чільній стіні (там, де зазвичай прорубують передпичне вікно). Перед входом влаштовані сінки («прибок») примітивної конструкції, вкриті односкілим дахом. Вхід у хлів теж влаштований з фасадного боку. Житла кін. XIX — поч. XX ст. з подібним плануванням (із входом на місці передпичного вікна) виявили ми й на заході Полісся Рівненщини⁴. Доречно нагадати, що дводільні житла (хата + кліть) з окремими входами в кожне приміщення з головного фасаду відомі у деяких районах Закарпаття⁵.

⁴ Зокрема у с. Більська Воля Володимирецького р-ну (Рів.) ми виявили однокамерне житло (поч. XX ст.), у якому присутні лише два покутні вікна (одне на причілку і одне на головному фасаді), місце передпичного вікна займають двері. Перед дверима — сінци-шопа («прихизник») з боковим входом. Ще одну хату (кін. XIX — поч. XX ст.) з дещо відмінним плануванням виявили ми на хуторі Круглий в околицях цього села. Будівля складається зі зрубу хати, до якого у місці традиційних сіней розташовані зрубний «пукліт» (тепла комора) і «хижка» (комора). У житловому приміщенні чотири вікна у традиційному місці: два на чільному фасаді, одне — на причілку, та одне за «полом». Піч з грубою та «комином» на лучину дещо відсунута від кута вздовж тильної стіни. З хати окремі двері ведуть у «пукліт» і «хижку». Вхідні двері прорубані у віконній стіні житлової кімнати, біля передпичного вікна. Перед ними примітивні сінци («прихизник»), перекриті односкілим дахом.

⁵ Як зазначає український дослідник Павло Федака, в українців Закарпаття (південно-східна частина Хустського (сс. Стеблівка, Крайниково, Данилово, Сокирниця, Олександрівка, а також на півдні Тячівського р-нів) поширені дводільні житла типу хата + кліть (яку пізніше переобладнували в другу кімнату), з окремими входами

Хата кін. XIX ст. у с. Жорнів Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Щодо будівель з двома житловими приміщеннями, розташованими через сіни (типу «хата» + «сіни» + «хата»), які згадують дослідники [17, с. 44; 12, с. 77], то дуже окремі їх зразки фіксуємо лише тоді, коли хата призначена для проживання двох повноцінних сімей (друге приміщення могли добудувати пізніше для нової сім'ї): «хата» + «сіни» + «хата» (хата кін. XIX ст. у с. Вишневе Млин. Рів.), «комора» + «хата» + «сіни» + «хата» + «комора» + «хлів» + «дровітня» + «шпихлір» (хата 1880 р. у с. Липа Дубн. Рів.) [11, с. 67]. У таких випадках кожне житлове приміщення облаштували повноцінною піччю, а часто й окремим виведеним понад дах «комином». Проте, у більшості населених пунктів досліджуваної території такі будівлі практично не зустрічаються: «Дві хати через сіни — у старих хатах не було» (с. Бугрин Гоц. Рів.)⁶. Проте, у будівлях типу «хата» + «сіни» + «комора», останню інколи замешкували: «Як зростала сім'я (одружувався син. — Р. Р.), то батько комору давав синові і він там жив» (с. Бугрин Гоц.)⁷. Проте, за якийсь час, для нової сім'ї завжди старались збу-

в кожне приміщення з головного фасаду (вздовж торцевого і фасадного боків — галерея) (див.: [21, с. 169]). Такі ж житла згадує й Ф. Вовк на Закарпатській Україні (с. Кушниці) (див.: [17, с. 112]). Побутували такі житла, відомі під назвою моравського чи паннонського типів, у північній Румунії, північно-східній Угорщині та в Югославії (район Косово) (див.: [22, с. 129]).

⁶ Зап. 8.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. н.

⁷ Зап. 8.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. н.

дувати окрему хату. Власне тому у тридільних житлах інколи зустрічаємо комору з більшим вікном, а навіть і грубкою, пізнішого походження (хата кін. XIX ст. у с. Почапці Остр. Рів.). Водночас процес замешкування комори тут не призвів до виникнення житла типу хата + сіни + хатина (з повсякденним і парадним житловими приміщеннями), як це сталося у деяких місцевостях України (зокрема на Поділлі [18, с. 52] чи Опіллі [26, с. 88, 89]).

Після Першої світової війни (у 20-х — 30-х рр. XX ст.) у селах північної Волині масового поширення набувають будівлі типу «дві хати підряд», у яких в одному ряді розташовані «кухня» і «хата» («друга хата»). Їх розділяє між собою грубка, встановлена впоперек житла, та внутрішня дерев'яна перегородка: «сіни» + «кухня» + «хата» (с. Шепеля Луц., Борочичі Гор. Вол.), «хата» + «кухня» + «сіни» + «комора» (с. Колона Ів., Борочичі, Бужани Гор. Вол., Стадники Остр., Вільгір, Угольці, Бугрин Гоц. Рів.), «хата» + «сіни» + «кухня» + «хата» (с. Шепеля Луц. Вол.), «комора» / «комора» + «сіни» + «кухня» + «хата» (хата 1927 р. у с. Бужани Гор. Вол.), «хата» + «кухня» + «сіни» + «хата» / «комора» (с. Бужани Гор. Вол.). Зазначимо, що окремі випадки такого планування фіксуємо вже у житлових спорудах кін. XIX — поч. XX ст.: «сіни» + «кухня» + «хата» (хата поч. XX ст. у с. Бужани Гор. Вол.), «хата» («кімната») + «кухня» + «сіни» + «комора» (хати кін. XIX ст. у с. Батьків Рад., Угольці Гоц. Рів.). Проте, як твердять респонденти, «за царя таких хат було мало — заледве одна-дві на село»⁸. Зауважимо, що окремі випадки жител типу «дві хати підряд», що походять з другої половини XIX ст., зрідка фіксуємо на південних окраїнах Полісся у Житомирській обл. (хати 1863 р. та 1872 р. у с. Чоповичі Малинського [27, с. 84, 85], 1879 р. у с. Кривотин Ємільчинського р-нів). До речі, В. Кравченко в етнографічному нарисі про Волинь (Житомирщина) відзначив: «Хата часом поділяється на дві часті: передня — хата, а задня — ванькир (на етнографічній Волині. — Р. Р.). На півночі «ванькир» — у хаті за поперечною стіною (на Поліссі. — Р. Р.)» [5, с. 264]. У будівлях першої пол. XX ст. «кухню» могли виділяти й у сінях: «хата» + «сіни» / «кухня» + «комора» (хати поч.

⁸ Зап. 9.07.2009 р. у с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Мельничук Олімпіади Яківни, 1932 р. н.

XX ст. у сс. Мишів Ів., Шепеля Луц. Вол.), «хата» + «хата» + «сіни» / «кухня» + «хата» (хата 1924 р. у с. Стадники Остр., хати 20-х рр. XX ст. у с. Вільгір Гоц. Рів.), «хата» / «ванькир» + «сіни» / «кухня» + «хата» (хата 1929 р. у с. Борочичі Гор. Вол.) «хата» / «ванькир» + «сіни» / «кухня» + «комора» (хата поч. XX ст. у с. Сестрин Рад. Рів. та ін.). Одначе, варто зазначити, що виділення додаткового житлового приміщення за рахунок тильної частини сіней на Волині відоме вже з кін. XIX ст. [17, с. 44].

У деяких населених пунктах в одному блоці з хатою традиційно розташовували хлів: «хата» + «сіни» / «комора» + «хлів» (хати 20-х рр. XX ст. у с. Мирне Гор., Білосток Луц. Вол.), «хата» + «сіни» + «комора» + «хлів» (хати 20-х рр. XX ст. у с. Воютин Луц. та 1880 р. у с. Заріччя В.-Вол. Вол.), «комора» + «сіни» + «хата» + «хлів» (хати поч. XX ст. та другої пол. XIX ст. у с. Липа Дубн. Рів. [2, с. 21]; «хата» + «кухня» + «сіни» + «хлів» (хата 1929 р. у с. Борочичі Гор. Вол.). У будівлях 20—30-х рр. XX ст. в такий блок могла входити й клуна: «засторонок» (під ним — «льох») + «тік» + «комора» + «сіни» + «кухня» + «друга хата» (хата першої пол. XX ст. у с. Почапки Гоц. Рів. [11, с. 65], «хата» + «кухня» + «сіни» / «комора» + «клуна» (хата 1932 р. у с. Бочаниця Гоц. Рів.) [11, с. 72], «стайня» + «стодола» + «комора» + «сіни» + «хата» (хата 20-х рр. XX ст. у с. Жашковичі Ів. Вол.). Зазначимо, що в окремих населених пунктах споруди, до складу яких входила хата й хлів, преважують і, відповідно, до повідомлень респондентів, мають давню традицію (сс. Липа Дубн. Рів., Воютин Луц. Вол. [2, с. 21]).

У другій пол. XIX — на поч. XX ст. у північних областях Волині хати будували у зрубній, каркасно-дильованій та комбінованій (зрубно-каркасній) техніках. Як свідчать літературні джерела [12, с. 75] та наші матеріали, у XIX — на поч. XX ст. на Волині широко побутували, а місцями (наприклад, на Рівненщині) переважали житлові будівлі комбінованої конструкції: хата — зрубна, комора — каркасно-дильована («в стовпи»). Про це свідчать як інформації респондентів, так і окремі збережені будівлі⁹.

⁹ Зокрема хати: поч. XX ст. у смт. Гоща, др. пол. XIX ст. у с. Бугрин, сер. XIX ст., кін. XIX ст. та 1900 р. у с. Тучин, 1885 р. у с. Колісники, кін. XIX ст. у с. Ільїн, др. пол. XIX ст. у с. Зарічне (Гоц. Рів.); поч. XIX ст. у

До речі, тут інколи траплялись хати специфічної зрубно-каркасної конструкції: «в замки» в'язали лише чотири кути споруди, а у місцях перегородок між сіньми і хатою, сіньми і коморою встановлювали запазені стовпи («сумці»), задовбані у підвалини: хата 1914 р. у с. Бабичі (В.-Вол. Вол.). Траплялось, що в замки в'язали лишень два причілкові кути хати, а всі інші кутові з'єднання відбувались через «слупки»: хати поч. XX ст. у с. Мишів (Ів. Вол.), Хмельівка (В.-Вол. Вол.). Житла подібної конструкції, що походять з першої пол. XX ст. зчасти траплялись у деяких районах Західного Полісся (Любомльський, Шацький р-ни Вол. тощо). Поряд із зрубно-каркасними, у XIX — на поч. XX ст. на Волині траплялись житла, у яких стіни усіх частин будівлі (хати, комори) виконували у зрубній техніці¹⁰.

Давню традицію на Волині мали каркасно-дильовані хати, будовані технікою «в стовпи». Хату «в стовпи» («в стовби», «в слупи») споруджували наступним чином. По кутах майбутнього житла та у місцях перехрещення стін у землю до твердого ґрунту (цільцю) вкопували дубові «стовпи» («стовби», «слупи») з відземком (в окремих випадках застосовували «смолисту сосну»). В бокових площинах стовпів попередньо вибирали «пази» («бортовку на дилі»). Зверху стовпи чопували у поздовжні «платви», по яких ішли поперечні «бальки» (сволоки і поперечні платви), а по останніх — ще одні поздовжні

с. Гільче, кін. XIX ст. у с. Здолбиця (Здолб. Рів.); кін. XIX ст., 1900 р. та 1910 р. у с. Бегень, 1900 р. у с. Грабів, кін. XVIII — пер. пол. XIX ст. у с. Городок (Рів. Рів.); кін. XIX ст. у с. Сатіїв (Дуб. Рів.); поч. XX ст. у сс. Мощаниця, Почапці, кін. XIX ст. у с. Межирич (Остр. Рів.) [2, с. 12, 13, 16—18, 20; 1, с. 2, 3; 11, с. 34, 42, 43, 68, 69, 73, 76, 79]; кін. XIX ст. та 1874 р. у с. Яковичі, 1902 р. у с. Березовичі (В.-Вол. Вол.); поч. XX ст. у сс. Литовеж, Дорогиничі (Ів. Вол.); кін. XIX ст. у с. Шепель (Луц. Вол.) та ін.

¹⁰ Хати: кін. XIX ст. у с. Устенське, поч. XX ст. у с. Дерманка, поч. та кін. XIX ст. у с. Гільче, сер. XIX ст. у с. Ступно (Здолб. Рів.); 1900 р. у с. Крилів, кін. XIX ст. та 1905 р. у с. Жорнів, 1880 р. у с. Липа, кін. XIX ст. у с. Збитин, Варварковичі (Дуб. Рів.); др. пол. XIX ст. у с. Терентів, кін. XIX ст. у с. Мощани, кін. та др. пол. XIX ст. у с. Тучин (Гоц. Рів.); кін. XIX ст. у с. Крилів (Кор. Рів.) [11, с. 37, 40, 42, 64, 67, 70; 1, с. 2—4; 2, с. 22]; 1880 р. у с. Лудин, 1914 р. у с. Бабичі, 1880 р. у с. Заріччя, 1866 р. у с. Хоростів, 1914 р. та 1932 р. у с. Микуличі, 30-х рр. XX ст. у с. Ліски, (В.-Вол. Вол.); кін. XIX ст. у с. Шепель (Луц. Вол.) та ін.

«платви» (здебільшого їх виносили поза площини стін на власну товщину). У нижній частині в пази стовпів заганяли дещо товстіші дубові бруси — «підвали». У платви і підвали закріплювали дверні (а часто й віконні) стовпи з відповідною «бортовкою». Потім приступали до «дилювання» стін («закидали стіни»). «Дилі» («бруси») по краях загісували і «заводили в бортовку стовпів». Для дилювання використовували сосну, липу, осику, «сокор» (осокор) тощо. За дилі здебільшого використовували пластини завтовшки 8, 10 см (останні називали «дилі на чотири цілі» (с. Коритниця Лок. Вол.). У с. Бистровиця (Гор. Вол.) зрідка використовували дубові дилі завтовшки 5—6 см. Стіни у такому випадку ззовні і всередині тинькували: набивали ліску («обручували») та закидали глиносоломою. Причому для заповнення стін житлового приміщення застосовували більш якісний матеріал, для сіней і комори — гірший (с. Бугрин, Вільгір Гоц. Рів.).

Після Першої світової війни («за Польщі» — у 20—30-х рр. ХХ ст.) переважаючою повсюдно стає каркасно-дильована техніка «в арцаби» («в варцаби», «в гарцаби», «в стояни», «в стоянах», «в слупки», «в сумці»). У такому випадку дубові стовпи з «бортовкою» («арцаби») не вкопували у землю, а задовбували у підвалини, вкладені на дубовий чи кам'яний фундамент. Стіни, як і попередньо, «закидали брусами». Цю техніку спорадично вживали при спорудженні житла вже в кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. Зокрема, на теренах Волинської області ми обстежили такі споруди, що походять з 70-х рр. ХІХ ст. Відомі вони й у житлах цього часу з колишнього Новоград-Волинського повіту [17, с. 42].

Не витримують критики твердження окремих дослідників про те, що каркасна техніка на Волині «значне поширення дістала» лише «на початку ХХ ст., особливо після Першої світової війни» [11, с. 13; 12, с. 76]. Відповідно до наших матеріалів, житла, будовані «в стовпи» (різновид каркасно-дильованої техніки, при якій «стовпи» вкопували у ґрунт), були досить поширеними на обстежених теренах Рівненської та Волинської областей вже з першої пол. ХІХ ст.¹¹ Відповідно до літературних дже-

рел, в останній чверті ХІХ ст. каркасна техніка стає на Волині превалюючою [17, с. 41]. Такі будівлі згадуються в Луцькому, Новоград-Волинському, Житомирському, Острозькому повітах [17, с. 41]. За це промовляють й повідомлення респондентів: «Ще царські хати були дильовані... в угли колись не було, на село — одна хата... царські хати — в стовпи... стовпи вкопані в землю... за Польщі хати в слупки, слупки на підвалах» (с. Бужани Гор. Вол.); «В стовпи будували за царя, а в арцаби — почали [будувати] за Польщі» (с. Бугрин Гоц. Рів.)¹². В. Кравченко наголошував, що хати будовані «в стовби» превалювали на півдні Житомирщини [19, с. 263]. Відповідно до наших матеріалів житла «в стовпах» широко побутували у волинській частині Хмельниччини та Тернопільщини. Відомий польський дослідник Оскар Кольберг, описуючи конструкцію жител українців Холмщини (в околицях Холма, Устилуга, Володави, Парчева та ін. на території нинішнього Холмського воєводства), зазначав, що тут по кутах майбутнього жита в землю вкопували дубові «слупи», а простір між ними заповнювали півкругляками, заганяючи їх кінці у пази, вибрані у бокових площинах стовпів [39, с. 70—72].

Досить спорадично на зазначеній території зустрічались житла й інших конструкцій, які мали переважно локальний характер. Так, відповідно до інформації респондентів, у с. Завізів (Остр. Рів.) ще в середині ХХ ст. зберігалась одна давня (ще «царська») хата, «виплетена з плоту і закидана з двох боків глиною»¹³. До речі, згадки про хати з плоту у колишньому Острозькому повіті маємо з останньої чверті ХІХ ст. [17, с. 42]. У Локачівському р-ні (Вол.) траплялись споруди комбінованої конструкції: хата каркасно-дильована, а комора плетена з «ліски» [4, с. 9]. А. Данилюк відзначає, що у с. Городок (Рів. Рів.) зустрічались хати складені з брил крейди (поблизу села її видобували). Товщина таких стін сягала 60 см, а перегорошок — 40 см [12, с. 77]. Зауважимо, що, відповідно до спогадів ста-

дове (Гоц. Рів.); 1900 р. у с. Липа (Дубн. Рів.); сер. ХІХ ст. у с. Жашковичі (Ів. Вол.); кін. ХІХ — поч. ХХ ст. у сс. Бистровиця, Бужани, Мирне (Гор. Вол.); кін. ХІХ ст. у с. Торчин (Луц. Вол.).

¹² Зап. 8.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. н.

¹³ Зап. 15.07.2009 р. у с. Стовпинка Острозького р-ну Рівненської обл. від Бурбелюка Олексія Климівича, 1929 р. н.

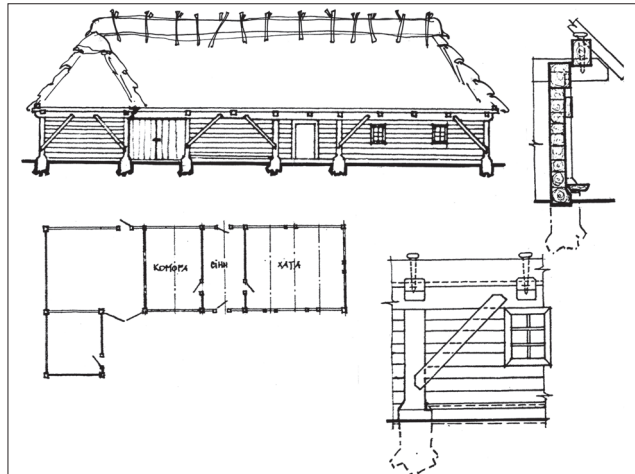
рожилів, тут колись була корчма, збудована у 1840 р., складена з такого ж матеріалу [2, с. 16]. Місцями (с. Тучин Гощ. Рів.) використовували будівельну техніку, відому під назвою «через ділі». У такій стіні дерев'яні «риглі» чергувались з шаром коротких (20 см) глиносолом'яних вальків [12, с. 76]. Такі ж будівлі в останній чверті XIX ст. побутували і в колишньому Острозькому повіті [17, с. 41]. До речі, дещо подібну до описаної техніку «в каланицю», при якій «...беруть тонкі дрючечки, обмотують перевеслами з соломи, умочують в джумур¹⁴ і закладають між стовби в бурти» застосовували й на Волині Житомирщини [19, с. 263]. У селах Литовеж, Дорогиничі, Заболотці (Ів. Вол.) після Першої світової війни почали будувати каркасні хати з солом'яних «перевесел, заплітаючи їх по вертикальних колах каркасу («стріхульцях»)). Стіни з двох боків «ліпили глиною» і забілювали. Інколи цю техніку поєднували в одній споруді з каркасно-дильованою: хата — з перевесел, сіни і комора — з «дилів» (с. Заболотці Ів. Вол.). У с. Мирне (Гор. Вол.) відомі хати цього періоду, стіни яких виплетені з довгих глиносолом'яних вальків, заплетених по вертикальних колах. А у с. Українка (Остр. Рів.) з сер. XX ст. поширились безкаркасні «хати з вальків»¹⁵.

Для зведення зрубних стін здебільшого застосовували сосну, рідше — осику, осокор (с. Бугрин Гощ. Рів.), тополю, липу (с. Дорогобуж Гощ. Рів.) «Підвалини» («підвали») повсюдно виготовляли з дуба. Вербі, граба та клена в будову зазвичай старались не брати («навіть на ділі»: с. Вільгір Гощ. Рів.).

При спорудженні зрубних жител під нижній вінець («підвали», «подвали», «підвалини»; зрідка — «підшви», Дуб. Рів.) вкопували відземки (обрізки) дубових колод («штандари», «штандарі», «палі», «підклади», «тумби», «китвиці», «колодки»). Їх вкопували по кутах приміщень та посередині стін («через кожних два метри» на глибину 0,5—1,0 м, «щоб не просіла хата» (с. Дорогобуж Гощ. Рів.). Місцями (с. Бугрин Гощ. Рів.) траплялось, що у давніших житлах «підвалини» клали безпосередньо на землю. Зустрічався у давніх хатах і кам'яний фундамент (хата сер. XIX ст. у с. Ступно Здолб. Рів.). Кам'яний

¹⁴ Суміш дрібно посіченої соломи з глиною.

¹⁵ Зап. 9.07.2009 р. у с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл. від Мельничук Олімпіади Яківни (родом із с. Українка Острозького р-ну), 1942 р. н.

Хата др. пол. XIX ст. у с. Жашковичі Іваничівського р-ну Волинської обл.

стрічковий фундамент на цементному розчині поширився тут лише в 1950-х рр. (сс. Дорогобуж Гощ., Стадники Остр. Рів. та ін.).

Стіни зрубних жител складали з колод, брусів, півколад (здебільшого протесаних із заокругленого боку) та пластин. Пластини відрізнялися від брусів значною висотою: коли брус — у перекрої квадрат чи наблизений до квадрата прямокутник (ширина якого перевищує товщину не більше, як у півтори раза), то ширина пластини була у 2—4 рази більша ніж її товщина. Брус виготовляли шляхом обтісування чи (пізніше) обпилювання колод незначного діаметра (20—25 см) з чотирьох боків. Водночас для виготовлення пластин використовували колоди більшого діаметра (від 30 см), розколюючи (пізніше розпилюючи) їх на дві і більше частин (заокруглений край півколад, як правило, протісували). Здебільшого різані пластини, як і бруси, означували лексемою «бруси» («брусся») чи «дошки». Натомість колони пластини та півколади часто називали «лупанками» (с. Растники Гощ. Рів.).

На теренах рівненської Волині колоди («колодки», «кругляки») досить інтенсивно застосовували у житлобудівництві ще впродовж усього XIX ст. (сс. Бугрин, Угольці, Дорогобуж, Растники Гощ.; сс. Ступно, Гільче Здолб., с. Бегень Рів.; сс. Збитин, Липа Дуб. та ін.), а спорадично з такого матеріалу споруджували житла ще на початку XX ст. Здебільшого респонденти твердять, що з колод перестали будувати після Першої світової війни: «З круглого дерева за Польщі вже не будували» (с. Вільгір Гощ. Рів.). Окремі зразки будівель складених з

кругляків, збереглися у селах: Гільче [1, с. 4], Ступно (хата сер. XIX ст.; Здолб. Рів.); Бегень (хати 1900 та 1910 рр.) (Рів. Рів.); Липа (хати другої пол. XIX ст. та 1880 р.) (Дуб. Рів.), Збитин (хата кін. XIX ст.) (Дуб. Рів.) та ін. Переважно використовували колоди діаметром 18—22 см (з прикореневого кінця), 15—18 см (з боку верхівки). Значно рідше зустрічаємо згадки про хати з колод у Волинській області (с. Жашковичі Ів.).

У XIX ст. при спорудженні стін широко використовували також й «бруси» («брусся», «тесане дерево») — протесані з чотирьох боків колоди. Здебільшого у будівництві застосовували бруси завтовшки 14—22 см. Давні житла, зведені з тесаного бруса, збереглися у селах: Колісники (хата 1885 р.), Терентів (хата другої пол. XIX ст.), Ільїн (хата кін. XIX ст.), Тучин (хата кін. XIX ст.) [1, с. 2], Мощани (хата кін. XIX ст.) (Гощ. Рів.); Крилів (хата кін. XIX ст.) (Кор. Рів.); Межирич (хата кін. XIX ст.) (Остр. Рів.) та ін. Слід зазначити, що використання колод та брусів у житловому будівництві Рівненщини має давню традицію [28, с. 19, 20]. Зауважимо, що на Поліссі Рівненщини тесаний брус досить помітно застосовували для спорудження стін житла уже в кін. XVIII — на поч. XIX ст. [28, с. 19]. Матеріали з суміжних теренів Полісся Білорусі (м. Давид-Городок) свідчать про його використання у тутешньому народному будівництві з XI—XII ст. [31, с. 6].

На особливу увагу заслуговує використання у будівництві півколод та пластин («лупанок»; часто їх також називали «брусами»), які у житлобудівництві Волинської області переважали. Зруби більшості обстежених нами тутешніх хат складені з такого матеріалу¹⁶. На теренах рівненської частини Волині застосування цього матеріалу теж має давню традицію. На користь сказаного свідчать повідомлення респондентів та окремі збережені житла, зведені з колених та протесаних «лупанок»¹⁷. В середньому

ширина пластин коливалась у межах 10—13 (рідше 14—15) см, а в окремих випадках вона дорівнювала лише 8 см (хата 1900 р. у с. Грабів Рів.). Висота пластин сягала — 30—40 (рідше 50—60) см. Наприклад, хата 1866 р. у с. Хоростів (В.-Вол. Вол.) складена із пластин 35—40 х 11 см [2, с. 20], а у хаті 1874 р. зі с. Яковичі (В.-Вол. Вол.) використано пластини 35—48 х 14 см. У стіні хати поч. XIX ст. зі с. Гільче (Здолб. Рів.) лише шість пластин (чи протесаних півколод) висотою приблизно 35 см [2, с. 20]. У хаті другої пол. XIX ст. з сусідніх теренів Волині Хмельниччини (с. Великий Скнит Славутського р-ну) в стіні лишень п'ять вінців, серед яких трапляються пластини заввишки 68 см.

У давніших будівлях вінці зрубу по кутах в'язали врубками з випусками торців поза площини зрубу («на угла», «в угли»). Причому, в таких випадках застосовували як «прості замки», так і врубки типу «риб'ячий хвіст» (інколи респонденти відзначають: хата будована «в угли з брусся», а замки — «риб'ячий хвіст» (с. Бабичі В.-Вол. Вол.). Остання назва пов'язана із специфічним навскісним зарубуванням кінцівок вінців зрубу. Врубки такого характеру забезпечували щільне прилягання суміжних деревин поміж собою і запобігала їх розсуванню назовні. Частим явищем (а у Волинській області навіть переважаючим) у давніх замках була наявність прихованого зуба. З кінця XIX ст. частіше застосовували врубки без випуску торців («на замках», «в замки», «в каню»). Однак останні лексеми часто (Рів.) використовували й для означення врубок з випусками торців.

Кругляки з'єднували простими одно- і двосторонніми врубками. У давніших спорудах застосовували овальну врубку, вибрану зверху вінця (місцева назва: «в чашку»: с. Растники Гощ. Рів.). Разом з тим у будівлях кін. XIX — поч. XX ст. використовували й двосторонню прямокутну (чи трапедієподібну) врубку (в таких випадках колоди у місці замка децю протісували). Для брусів здебільшого брали врубки з двостороннім прямокутним вирізом (хати кін. XIX ст. зі сс. Крилів Кор. Рів., Дороговиж, Растники Гощ. Рів. та ін.). До речі, замки з двосторонньою прямокутною врубкою превалювали у будівництві усього Рівненського Полісся [28, с. 19—20]. Натомість, пластини та півколоди в'язали врубками з прихованим зубом. Причому, в останньому випадку прихований зуб міг бути як у замку з прямокут-

¹⁶ Хати: кін. XIX ст. та 1874 р. у с. Яковичі, 1902 р. у с. Березовичі, 1880 р. у с. Лудин, 1914 р. у с. Бабичі, 1880 р. у с. Заріччя, 1866 р. у с. Хоростів, 1914 р. та 1932 р. у с. Микуличі, 30-х рр. XX ст. у с. Ліски, (В.-Вол.); кін. XIX ст. у с. Шепель (Луц.); поч. XX ст. у сс. Литовеж, Дорогиничі, 1914 р. у с. Мишів (Ів.).

¹⁷ Хати: кін. XVIII — пер. пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.); поч. XIX ст. Гільче [2, с. 20] (Здолб.); поч., др. пол. та сер. XIX ст. у с. Тучин [1, с. 2] (Гощ.); кін. XIX ст. у с. Сатіїв, Жорнів, поч. XX ст. у с. Варковичі (Дуб.) та ін.

ною зарубиною, так і в замку типу «риб'ячий хвіст» з випусками торців. Зазначимо, що на Волині, як і в багатьох місцевостях заходу України (на Західному Поліссі, подекуди на Гуцульщині, Бойківщині, в Надсянні, тощо) [35, с. 140; 30, с. 533—535; 23, с. 91, 92], замки з прихованим зубом мають давню традицію. Про це свідчать окремі збережені споруди, у куткових врубках яких вдалося ідентифікувати наявність прихованого зуба¹⁸. Врубки з прихованим зубом для в'язання стін із пластин та брусів широко використовували в середині ХІХ ст. на теренах Галицької Волині [24, с. 97], на Холмщині та Підляшші [25, с. 120], на заході Полісся Білорусі [21, с. 123]. Відомі вони у будівництві Хмельницької та Тернопільської частин Волині, збереглися у спорудах ХІХ ст. у Середньому Придніпров'ї (Черкащина), а також подекуди на Слобожанщині [33, с. 53].

Як вже зазначалось, з кінця ХІХ ст. при спорудженні жител частіше починають застосовувати замки без випуску торців поза площини зрубу («чистий замок»; місцева назва — «в замки»). Це, як правило, замки типу «риб'ячий хвіст». Додатково міцність зрубу забезпечували «тиблем» (кілком, загостреним із двох боків), яким з'єднували суміжні вінці у місці замка, чи на відстані 15—20 см від кута (відомі й інші конструктивні варіанти, але на обстеженій території нам їх не вдалось зафіксувати). Коли «тибля» не використовували, у замку влаштовували прихований зуб. Інколи (у давніших спорудах) чистий замок міг мати незначні випуски торців (2—5 см): хата 1900 р. у с. Грабів (Рів. Рів.). Цей варіант можна розглядати як перехідний: від врубки із випусками торців до чистої.

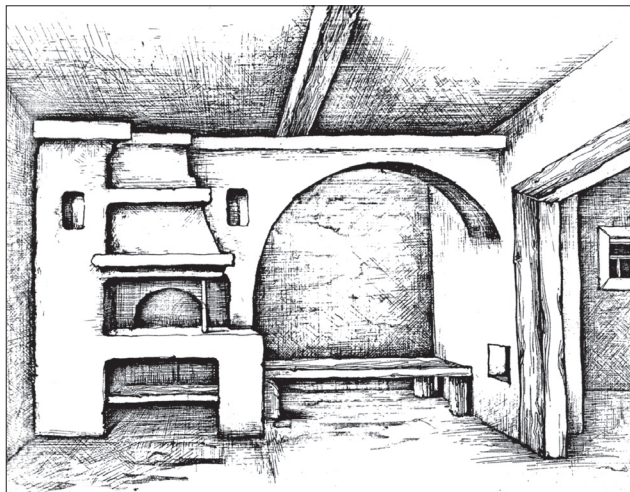
Для запобігання перекосів зрубу суміжні вінці з колод (як і з тесаних брусів та колених пластин) вкладали верхівками у протилежних напрямках. Додатково їх скріплювали затесаними з двох боків дубовими кілками («тиблями», «тибликами», «чопами»), а між суміжні деревини прокладали мох (с. Вільгір Гоц. Рів.). У с. Дорогобуж (Гоц. Рів.) для цього використовували «зелений болотний мох». На нижні вінці брали якісніше дерево (товстіші ко-

лоди, тесані бруси чи пластини, відколені з середньої (стрижневої) частини стовбура). В міру просування догори товщина стіноматеріалів зменшувалась, а якість погіршувалась. Стіни комори і сінєй споруджували з гіршої деревини, ніж стіни житлового приміщення. При використанні пиломатеріалів («брусів», «дощок») їх ширина була стандартною.

Над житловим приміщенням і коморою завжди влаштовували «стелю» («стіль»), над сінєми її колісь не було. «Стелю» у житловій кімнаті підтримували один-три поперечні сволоки («бальки»). У дуже давніх житлах середній сволок робили масивнішим від двох крайніх (с. Угольці Гоц. Рів.)¹⁹. Як зазначають у селі Бугрин (Гоц. Рів.), стелю на одному масивному бальку робили у дуже давніх («царських») хатах. Відповідно до звичаю, у будівлі мало бути непарне число «бальків» (поперечних сволоків і платв): 9—11 (с. Дорогобуж, Растники Гоц. Рів.). Стеля на поперечних сволоках — типова для Рівненського та Волинського Полісся, превалювала вона на Холмщині та Підляшші [25, с. 120]. Єдиний випадок, коли стелю підтримує комбінація з одного поздовжнього «сволока» і трьох поперечних «бальків» зафіксовано у хаті 1880 р. зі с. Липа (Дубн. Рів.) [2, с. 22]. Щодо комбінованих сволоків, то вони превалювали у давніших хатах південно-західної частини Волині (Радехівський, північ Бродівського, Буського, південний схід Кам'яно-Бузького р-нів Львівської обл.) [24, с. 98]. Комбіновані сволоки характерні також для Київського та Житомирського Полісся. На обстеженій території побутували два варіанти вкладання дощок стелі: «в стик» або «в розбіжку» («на закладь», «на заклад», «в закладь», «в заклад»). У першому випадку стеліни вкладали впритик, у другому — на відстані 10—15 см одна від одної, а щілини зверху перекривали накладками. У деяких місцевостях ці два варіанти вкладання дощок вважають давніми, проте інколи твердять, що «стеля в закладь» — новіша і ввійшла у побут лише з 20-х рр. ХХ ст. (с. Бугрин Гоц. Рів.). Зверху стелю утеплювали: «валькували» розчином глини з половиною (с. Бугрин, Угольці, Растники Гоц. Рів., Коритниця Лок. Вол.), інколи до розчину додавали ще й січеної соломи (с. Вільгір Гоц. Рів.). Товщина глиняної замазки становила приблизно 5 см.

¹⁹ Зап. 10.07. 2009 р. у с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Вячеслава Вороб'я, 1948 р. н.

¹⁸ Хати: кін. ХVІІІ — пер. пол. ХІХ ст. у с. Городок (Рів. Рів.); поч. ХІХ ст. Гільче [2, с. 20] (Здолб. Рів.); сер. ХІХ ст. у с. Тучин [1, с. 2] (Гоц. Рів.); кін. ХІХ ст. у с. Жорнів (Дубн. Рів.); 1866 р. у с. Хоростів, 1878 р. у с. Яковичі, 1902 р. у с. Березовичі, 1914 р. у с. Микуличі (В.-Вол. Вол.) та деякі інші.

Піч у хаті з с. Бочаниця Гошанського р-ну Рівненської обл. (мал. М. Багнюк)

Як і в інших районах Волині [17, с. 43; 12, с. 77], житло повсюдно вкривали чотирисхилим «дахом» («верхом») на «кроквах». Довжина «крокви» дорівнювала $2/3$ або $3/4$ частинам від ширини хати (с. Стівпинка Остр. Рів.). Співвідношення висоти даху і видимої частини стіни становило $1 : 1$ (хата кін. ХІХ ст. у с. Липа Дубн. Рів.) чи $1,5 : 1$ (хата сер. ХІХ ст. у с. Ступно Здолб. Рів.). Таке ж співвідношення фіксуємо й на південному заході Волині [24, с. 98]. У Волинській області траплявся так званий «дах з причілкою» («дах з причолкою») — різновид чотирисхилого даху з невеликим вертикальним причілком у верхній частині (хата 1874 р. у с. Яковичі В.-Вол. Вол.). Такий дах широко побутував на заході Полісся України [14, с. 54], в Білорусі [6, с. 48] та на Підляшші [25, с. 121]. Фіксуємо тут й окремі випадки так званого «вальмового» даху — двохилого, у верхній частині усіченого (хата 1914 р. у с. Шепеля Луц. Вол.). Поширення двоххилих дахів («хата з фациятами») респонденти, як правило, пов'язують із 20—30-ми рр. ХХ ст. («за Польщі»): с. Угольці (Гощ. Рів.). Лише у деяких північних селах «дах з капіжем» (с. Крилів Кор. Рів.), «дах з чолопком» (с. Дорогобуж Гощ. Рів.) відомий вже у спорудах ХІХ ст. Крокви у верхній частині попарно зв'язували бантиною («крижбантом», «поясом»). На гребені крокви з'єднували врубкою, у нижній — їх закріплювали у гніздах («канях») платв. Досить спорадично платви розміщували на рівні стіни (хата кін. ХІХ ст. у с. Крилів Кор. Рів., хата 1910 р. у с. Бегень Рів. Рів.) [2,

с. 14]. Здебільшого поздовжню «платву» («очап»), укладену на випуски поперечних «бальків», виносили поза площини поздовжніх стін на власну ширину²⁰. Таке розташування поздовжніх платв наскрізь типове для будівництва Західного Полісся України [21, с. 124], Білорусі [21, с. 124], а також Холмщини та Підляшші [25, с. 121]. З початку ХХ ст. крокви часто зарубували у виноси поперечних «бальків», а «окап» даху підбивали дошками (влаштовували «підсобойку», «коробку»).

Вкривали дахи сніпками з житньої соломи. Під солом'яне покриття, по кроквах, на відстані однієї «п'яді» («п'ядь» = приблизно 24 см) набивали поздовжні жердини — «лати». Усю поверхню даху пошивали сніпками, зв'язаними при корені (колоссям вниз): «снопками», «сніпками». На нижній (на стріху) та верхній (під гребенем) ряди і роги використовували сніпки, зв'язані при колосі — «китиці». Їх вкладали коренем («огузом») вниз. Сніпки прив'язували солом'яними «перевеслами». Відповідно до тверджень респондентів така «стріха» могла стояти 20—25 (с. Бугрин Гощ. Рів.), 30 (с. Растники Гощ. Рів.) чи 30—40 (с. Вільгір Гощ. Рів.) років. Жито, призначене для покриття, обов'язково жали серпом. Його обмолочували, в'язали в «кулі», витрясли від буряну і покручених стебел, і з цього в'язали «сніпки»: брали дві жмені соломи, зв'язували перевеслом, прокручували на 360° та притоптували ногами (с. Вільгір Гощ. Рів.). Верх даху («дід», «дідок», «стріп», «строп», «гребінь») вимощували мервленою солом'яною або «пирійом» («бо пирій не гниє»). Говорили: «мостити стропа». У с. Вільгір (Гощ. Рів.) на «стріп» горизонтально вкладали в'язки (нетовсті кулі) соломи. Зверху гребінь закріплювали перехрещеними «кізлами» («крутенями»). На півдні Житомирщини верхні виступи кізлів ро-

²⁰ Хати: 1900 р. у с. Грабів та кін. ХVІІІ — пер. пол. ХІХ ст. у с. Городок (Рів. Рів.); кін. ХІХ ст. у сс. Ільїн, Тучин, Бугрин, Вільгір, Угольці, Растники, Дорогобуж (Гощ. Рів.); поч. ХІХ ст. у с. Гільча, сер. ХІХ ст. у с. Ступно (Здолб. Рів.); поч. ХХ ст. у с. Стадники (Остр. Рів.); кін. ХІХ та 1880 р. у с. Липа, Збитин (Дуб. Рів.) [2, с. 12, 17, 18, 20—22]; кін. ХІХ ст. у с. Бабичі, 1866 р. у с. Хоростів, 1880 р. у с. Заріччя, 1902 р. у с. Березовичі, 1874 р. у с. Яковичі (В.-Вол. Вол.); сер. ХІХ ст. у с. Жашковичі, 1910 р. у с. Мишів (Ів. Вол.); 1914 р. у с. Шепеля (Луц. Вол.); поч. ХХ ст. у с. Бужани (Гор. Вол.) та ін.

були дещо довшими, їх заокруглювали і загострювали на зразок рогів [9, с. 103]. У с. Стівпинка (Остр. Рів.) на верх даху («гребінь») встановлювали попарно зв'язані сніпки (колосом вниз) і закріплювали їх поздовжніми жердинами.

Відповідно до матеріалів, що походять з кін. XIX ст., у житловому приміщенні волинян було від двох до чотирьох вікон [17, с. 42]. Як зазначав відомий український вчений Федір Вовк для житлового приміщення української хати характерні три вікна: два — на головному фасаді та одне (наближене до передньої стіни) — на причілку [9, с. 108]. Таке розташування вікон переважало у житлобудівництві північної частини Волині²¹. Два покутні «вікна» («гокна»), як правило, мали однакові розміри, передпичне, в окремих випадках — було дещо меншим. Зокрема, у хаті кін. XIX ст. зі с. Бегень (Рів. Рів.) розмір покутніх вікон — 55 x 70 см, передпичного — 45 x 45 см [11, с. 43]. У Волинській області причілкове вікно зчаста розташовували у середній частині стіни (хати поч. XX ст. у с. Хмелівка В.-Вол., 1910 р. у с. Мишів Ів.). Інколи ще одне вікно прорубували у тильній («затильній») стіні за «полом»²² чи наближено до печі. В останньому випадку віконце мало дуже незначні розміри: 35 x 35 см (хата поч. XIX ст. у с. Гільче Здолб. Рів.), 35 x 15 см (хата кін. XIX ст. у с. Бегень Рівн. Рів.) [11, с. 43]. В окремих випадках таке вікно розташовувалося приблизно посередині «затильної» стіни (хата поч. XX ст. у с. Почапці Остр. Рів.). Пізніше, крім запільного або запічного вікна, ще одне, наближене до тильної стіни вікно прорубували у причілковій («застільній») стіні (хати кін. XIX та поч. XX ст. у с. Дорогобуж, кін. XIX та 1913 р. у с. Растники Гоц. Рів., хата поч. XX ст. у с. Воютин Луц. Вол.). У тих випадках, коли до причілка хати примикали інші камери («хлів»: хата кін. XIX ст. у с. Липа Дуб.

Рів.; «комора»: хата 1880 р. з цього ж села), у житловому приміщенні влаштували два вікна на головному фасаді і одне посередині затильної стіни. Інколи таке розташування вікон зустрічалося і в житлах типу «хата» + «сіни» + «комора» (хати кін. XIX ст. у с. Збитин Дуб. Рів., поч. XX ст. у сс. Почапці, Мощаниця [1, с. 79] Остр. Рів., 1924 р. у с. Бистровиця Гор. Вол.). Траплялось, що крім двох вікон на головному фасаді більше світлових отворів у приміщенні не робили (хата 1880 р. у с. Заріччя В.-Вол. Вол.). Таке явище притаманне й для деяких районів Західного Полісся (Любомльський, Шацький, Ратнівський р-ни Вол.). У першій пол. XX ст., на теренах Волинської обл. зрідка траплялись будівлі лише з одним вікном, розміщеним посередині головного фасаду (у «фронтівій» стіні). В такому випадку ще одне вікно могли розташовувати посередині причілка (хати 20-х рр. XX ст. у с. Заболотці Ів., Мирне Гор.) чи тильної та причілкової стін (хати 1914 р. у с. Шепеля, 20-х рр. XX ст. у с. Білосток Луц. Вол., поч. XX ст. у с. Жашковичі Ів. Вол.). Таке розташування вікон очевидно поширилося під впливом будівництва Галицької Волині, де лише одне вікно у фасадній стіні відоме вже у будівлях першої пол. XIX ст. [24, с. 101].

При наявності двох рівнозначних житлових приміщень, розміщених через сіни, кожна кімната мала по два вікна на головному фасаді і по одному наближеному до покуті на причілку (хата кін. XIX ст. у с. Вишневе Млин. Рів.). У будівлях з виділеними по ширині ванькирами: у хаті робили два вікна на головному фасаді й одне на причілку; у ванькирі — одне у причілку (хата кін. XIX ст. у с. Колпитів Лок. Вол.) або посередині «затильної» стіни (хата 1902 р. у с. Березовичі В.-Вол. Вол.) чи по одному у кожній із них (хати 1874 р. у с. Яковичі, 1914 р. у с. Микуличі В.-Вол. Вол., 1900 р. у с. Грабово Рів. Рів. [2, с. 12]).

Як і на Поліссі [8, с. 76] та у Карпатах [22, с. 78], в минулому на Волині побутували волокові вікна. Зокрема, рудимент такого вікна зафіксували ми у коморі хати зі с. Стадники (Остр. Рів.). Це прямокутний витягнутий по горизонталі отвір (32 x 22 см), прорізаний до половини висоти у двох суміжних вікнях. З внутрішнього та зовнішнього боків стіни, нижче і вище цього отвору, закріплені дерев'яні планки з пазами, у яких рухаються тонко вистругані дощечки (або скло), якими засувають віконний

²¹ Хати: кін. XVIII — пер. пол. XIX ст. у с. Городок (Рів. Рів.); поч. XIX ст. у с. Розваж, 1924 р. у с. Стадники (Остр. Рів.) [1, с. 4]; 1870-х рр. у с. Вишневе (Млин. Рів.); кін. XIX ст. у с. Крилів (Кор. Рів.); кін. XIX ст. у с. Угольці, сер. XIX ст. [1, с. 2] та 1900 р. у с. Тучин (Гоц. Рів.); кін. XIX ст. у сс. Сатіїв, Жорнів (Дуб. Рів.); поч. XX ст. у с. Мишів (Ів. Вол.), Мирне (Гор. Вол.) та ін.

²² Хати: др. пол. XIX ст. у сс. Терентів, Зарічне, кін. XIX ст. у сс. Ільїн [2, с. 20], Тучин [1, с. 2] (Гоц. Рів.), кін. XIX ст. у с. Устенське (Здолб. Рів.), 1900 р. у с. Бужани (Гор. Вол.), 1927 р. у с. Жашковичі (Ів. Вол.) та ін.

отвір. О. Цинкаловський, посилаючись на спогади волинян-старожилив, зазначав, що «...вікна в хатах затягали колись воловими пухирями; вони заступали скло» [37, с. 187]. Інший реліктовий різновид вікна описав відомий дослідник народної архітектури українців Архип Данилюк у с. Бегень (Рів. Рів.). Тут у хаті кін. XIX ст. запічне віконце (30 x 15 см) витягнуте по горизонталі, замазане глиною, «мало вигляд двох пляшкових денець» [12, с. 77]. До речі, польський письменник Юзеф Крашевський у повісті «Уляна» (1843 р.) подібні «хитромудрі вікна... складені з крутлого зеленого, подібного до денець пляшок скла» згадує у старих поліських хатах [20, с. 204]. Це у 1820 р. Ю. Сеньковський, описуючи житло волинян, акцентує увагу на малих чотиришкібкових вікнах [38, с. 20—21].

У зрубних житлах масивну віконну коробку (виготовлену з брусків) вставляли в отвір, залишений у стіні. Для з'єднання зі стіною, у боковинах коробки вибирали «паз», а у вінцях — палець («чіп»). У новіших спорудах «коробки», виготовлені з дошки-шістдесятки, просто закріплювали у віконному отворі (без використання пазів і пальців), а щілини між ними і стіною закривали лиштвами («шалівками»: с. Вільгір Гощ. Рів.). У каркасних житлах віконні «коробки» розміщували між двома спеціальними віконними стовпами, зарубаними у платви й підвалини.

У сінях давніших жител, як правило, влаштовували двоє дверей: одні — у головному фасаді, другі — у тильному («затилки»). З сіней окремі двері вели відповідно в хату й комору (їх розміщували наближено до чільної стіни). У зрубних житлах побутували двері, у яких надпоріжник до верху «одвірків» закріплювали навскіс²³ чи нарівно²⁴. Часом функцію одного з одвірків відігравав «стовп», що з'єднував зруб хати із стіною сіней (хата поч. XX ст. у смт. Гоща Рів.). Траплявся й більш архаїчний спосіб влаштування дверної об'язки: спеціального надпоріжника не було, а «одвірки» кріпили безпосередньо до наддверного вінця стіни (хата кін. XIX ст. у с. Сатиїв Дуб. Рів.). У всіх зазначених випадках одвірки до стіни кріпили через паз (відповідно в одвірках вибирали «паз», а у стінах — «чіп»). У каркасних житлах, як і

у випадку з вікнами, дверні «коробки» розміщували між двома дверними стовпами, зарубаними в платви й підвалини. Двері колись були незначних розмірів: 0,8 x 1,35 м (хата кін. XVIII — першої пол. XIX ст. у с. Городок Рів. Рів.); 0,83 x 1,5 м (хата 1874 р. у с. Яковичі В.-Вол. Вол.); 0,9 x 1,65 м (хата кін. XIX ст. у с. Збитин Дуб. Рів.) [2, с. 15, 16, 23].

Навколо хати споруджували «присьбу» («присадок»): на відстані 0,5 м від стіни робили опалубку з кілків і дощок, а простір між нею і стіною засипали глиною. В «затилку» хати (з тильного боку) її могло не бути (с. Бугрин Гощ. Рів.). Траплялось, що присьба була лише при фасадній стіні. Зовнішні стіни житлової частини й сіней завжди білили (стіни комори, як правило, зберігали барву дерева). Траплялось, що тильну стіну хати і сіней мастили рудою глиною (с. Терентів Гощ. Рів.). Нижню частину стін підводили жовтою чи рудою (с. Мишів Ів. Вол.) глиною (давніше червоною глиною мастили й віконні рами та двері [12, с. 76]). На Рівненщині відомий звичай, відповідно до якого овдовілі жінки міняли колір обмазки з червоного на чорний [12, с. 76].

Згадок про побутування у кін. XIX — на поч. XX ст. курних хат на півночі Волині нам не вдалося зафіксувати. Не знаходимо їх також і в літературних джерелах, що торкаються традиційної культури Волині [11; 12; 19; 36; 17; 24], а також й у матеріалах наших попередників, що походять з 70-х рр. XX ст. [1; 2; 3; 4; 5]. Єдина унікальна інформація про «...курні хати без печі, в яких клали вогнище посеред хати [...], дим виходив через отвір у стелі» записана у 1974 р. науковим співробітником Львівського музею народної архітектури та побуту Юрієм Бульчаком від Левчука Я.І., 1890 р. н. у с. Ліски Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [3, с. 2]. Інформацію про подібне відкрите вогнище записав також сучасний вчений Роман Сілецький у с. Нивиці Радехівського р-ну Львівської обл. (Галицька Волинь) [32, с. 304]. Як правило, у цей період дим з житлової споруди виводили понад дах хати через «комин» («бовдур»), розташований у сінях [11, с. 13; 12, с. 77; 19, с. 264]. Наприклад, відповідно до інформації польського вченого Броніслава Сокальського, у колишньому Сокальському повіті (Галицька Волинь) у кін. XIX ст. кожна хата мала виведений понад дах комин [40, с. 75]. Окремі матеріали вказують на те, що виведені понад дах комини на теренах Волині існували

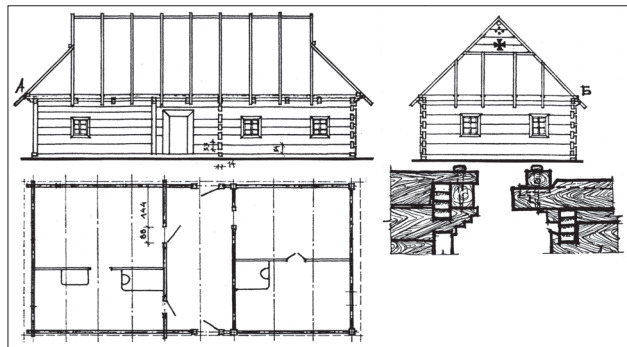
²³Хати: кін. XIX ст. у с. Растники (Гощ. Рів.), Устенське (Здолб. Рів.); 1874 р. у с. Яковичі (В.-Вол. Вол.) та ін.

²⁴Хати: кін. XIX ст. у с. Жорнів (Дуб. Рів.), 1910 р. у с. Мишів (Ів. Вол.).

вже в кін. XVIII — на поч. XIX ст. Зокрема, «плетені з хмизу і виліплені глиною димарі» згадує тут Ю. Сеньковський (1820 р.) [38, с. 20—21].

У будівлях з одним житловим приміщенням «піч» («печ») впродовж тривалого часу була єдиним універсальним опалювальним пристроєм (за визначенням місцевого населення вона була одночасно «варивною і пічною»). Як і повсюдно в Україні її розташовували в кутку між пороговою і тильною стінами житлового приміщення. Вже в останній чверті XIX ст. у системі опалення волинян згадується «грубка» (огрівач) [17, с. 43]. Грубку споруджували впритул чи на деякій віддалі від печі (вздовж чи впоперек приміщення), зчаста ділячи таким чином житлову камеру на дві частини (вона, як правило, відіграла функцію конструктивної частини перегородки між цими приміщеннями). Грубки споруджували з вогнетривкої цегли чи з каменя. Зокрема, у селі Угольці (Гощ. Рів.) для цього використовували спеціальні плоскі камінці (камінь-«зубко»). Дим з грубки через спеціальний дерев'яний короб («лежак») виводився в «комин» над челюстями печі. Приблизно з кін. XIX — поч. XX ст. у побут волинських селян входить кухонна плита («бугай»), яку встановлюють біля припічка (с. Батьків Рад. Рів.). Водночас, згадок про опалювані лежанки на теренах Рівненської та Волинської областей нам зафіксувати не вдалося, всупереч твердженням дослідників про те, що такі вже у кінці XIX ст. зустрічались в усіх повітах колишньої Волинської губернії [17, с. 43].

Давні волинські печі були глинобитними чи складеними з каменя-вапняку [17, с. 43]. Вже в останній чверті XIX ст. для їх спорудження зчаста застосовували цеглу-сирець [17, с. 43]. У церковно-приходському літописі із Луцького повіту наявна інформація про влаштування печі: «...на основу печі накладалась велика купа глини, в якій вирізувався отвір» [17, с. 43]. Один із найдавніших способів спорудження печі нам вдалося зафіксувати у селі Вільгир (Гощ. Рів.). Тут її «вбивали з глини». Для влаштування нижньої основи — опріччя, у відповідному кутку приміщення встановлювали опалубку (два дерев'яні щити), на долівку у місці «підпіччя» клали великий «куль» соломи, поступово шарами засипали глину, децю скроплювали її водою і вбивали. Коли опріччя підсохло, дерев'яні щити знімали, а солому випалювали. Аналогічним методом споруджували й

Хата 1874 р. у с. Яковичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

саму піч: у місці «склепіння» клали «куль» соломи, встановлювали опалубку, набивали глину, солому випалювали. У зазначеному випадку спеціальної «черіні» не влаштовували, нею слугувала поверхня опріччя. У цьому ж селі зафіксовано й інший спосіб спорудження опічка: в місці майбутньої печі із глини вибивали дві товсті (0,5—0,6 м) стінки (при пороговій стіні та з боку орієнтованого на причілок хати встановлювали дерев'яну опалубку, яку заповнювали глиною, поступово вбиваючи її). Порожнина між стінками слугувала «підпіччям». Після того, як глина висохла, опічок зверху перекривали деревом («робили стелю з дерева»), децю піднімали опалубку, на «стелю» насипали глину і вбивали «черінь».

Пічники із села Бугрин (Гощ. Рів.) при влаштуванні опічка спершу споруджували склепінчасту «підпіч» (нішу в опріччі): зводили дерев'яний каркас (два півободи, встелені дошками), по якому вкладали «на ребро» сиру цеглу («сирівку»). Потім з цієї ж «сирівки» вкладали дві зовнішні стінки опіччя, а всередину засипали пісок. Таким же способом у цьому селі споруджували й «барабан». Для влаштування «черіні» на верх опіччя накладали битих черепків, дрібних «камінчиків», зверху «засипали» глину, скроплювали водою і вбивали «прачом». Аналогічну конструкцію (із «сирівки» та піску) мали печі й у селі Угольці цього району (опічок, «склепіння» тощо). Натомість «черінь» тут, як і в селі Вільгир, «вбивали з глини» без домішок. «Цеглу-сирець» використовували при спорудженні печей і в інших населених пунктах (сс. Сестратин Рад., Межиріч Остр. Рів.). О. Цинкаловський теж зазначав, що на Волині «піч ставили з сирівки, яку робили баби на громадських глинищах. Черінь такої печі набивали з черепків битих горшків» [37, с. 187].

У селі Стівпинка (Остр. Рів.) для опріччя робили «коробку» (дві зовнішні стінки) з випаленої цегли (тут ще до Першої світової війни функціонувала цегольня). Порожнину засипали землею, зволожуючи її і поступово вбиваючи. В новіші часи «череня» складали з «вогнетривкого кірпіча», давніше — поверхню опічка встеляли («набивали») битими черепками і «заливали» рідкою глиною. Заслуговує на увагу спосіб влаштування «склепіння» печі у цьому населеному пункті: споруджували дерев'яний каркас із каблук, всередину накладали дров, а з випаленої цегли складали дві стінки («коробку»). Навколо, склепіння «заліплювали» глиною, вимішаною із битими черепками (завтовшки 10—15 см), а далі — порожнину засипали «простою глиною» і трамбували.

У деяких населених пунктах траплялись каркасні опріччя. Зокрема такою була «піч на ногах» у селі Растники (Гоц. Рів.). По кутах майбутньої печі вкопували чотири дубові «штандарі», на них вкладали дві «поперечки», по яких ішов настил з «лупанок» (коленого дерева). Простір, який залишався під піччю — «підпіччя». «Черін» і «склепіння» в цьому селі споруджували з сиріої цегли.

Над пічним отвором влаштовували димозбірник («комин»), виплетений з лози і обліплений з двох боків глиною, чи мурований з цегли, вкленої на ребро. Давніше дим із житлового приміщення відводили через стіновий димоволок (сс. Вишневе Млин. Рів., Солонів Рад. Рів., Вільгір, Угольці, Бугрин, Растники Гоц. Рів., Стівпинка, Українка Остр. Рів. та ін.), у новіших хатах (збудованих після Першої світової війни) — через отвір у стелі. У першому випадку димозбірник («комин») з отвором у стіні («каглою», «цівкою», «диною») з'єднував збитий з дощок короб («баба», «лежак»), обліплений з двох боків глиною (с. Угольці Гоц. Рів.)²⁵. У другому — дим із димозбірника проходив за допомогою короткого вертикального короба («шиї») крізь отвір у стелі на горище («гору»), звідки ішов у горизонтальний димоволок («лежак», «логун», «лежух», «лежень»), а звідти — крізь вертикальний «комин» («бовдур»), розташований над сіними, виводився понад дах. Комин здебільшого мав форму видовженої до верху зрізаної піраміди із розмірами в основі 0,6 x 0,8 м (с. Милятин Остр. Рів. [2, с. 19]). Його виплітали

²⁵ Після того, як піч натопили, каглу з боку сіней закривали «заткалом» з онуч (сс. Вільгір, Растники Гоц. Рів.).

з лози (сс. Колісники, Вільгір Гоц. Рів., Сестратин, Батьків, Солонів Рад. Рів., Межирич, Милятин Остр. Рів., Бужани Гор. Вол. [2, с. 19]), рідше — з солом'яних перевесел (Ступно Здолб. Рів.) та з двох боків заліплювали глиною. Над дахом комин завершувався двосхилим дашком (Ступно Здолб. Рів.). До речі, «бовдур заплетений із соломи і замазаний глиною», який «звужується до верху й завершується дерев'яним двосхилим комином-дашком», згадував О. Цинкаловський [37, с. 187]. Такі ж «плетені з хмизу і виліплені глиною димарі», як уже зазначалось, у 1820 р. згадує на Волині Ю. Сеньковський [38, с. 20—21]. Комини, виплетені з соломи, побутували й на півдні Холмщини [26, с. 159]. Місцями були поширені «комини, збиті з чотирьох дощок і ліплені глиною» (с. Угольці Гоц. Рів.). На обстеженій території, як і взагалі на Волині [11, с. 13; 12, с. 77; 19, с. 264], превалювали так звані підвісні комини, закріплені приблизно на рівні стелі. Їх встановлювали на двох балках, врубаних у поперечні стіни сіней (Солонів Рад. Рів.). Поряд з тим, у деяких населених пунктах траплялись комини-стояки, які нижньою частиною опиралися на долівку сіней (сс. Бугрин, Вільгір, Угольці Гоц. Рів.; Грабів Рів. Рів. [2, с. 13] та ін.). До речі, стоячі комини спорадично зустрічались і в інших місцевостях Волині, наприклад у її галицькій частині [29, с. 227]. Відповідно до даних церковно-приходської літописів, у деяких районах Волині вже з другої пол. XIX ст. поширились комини-стояки, складені з цегли-ситцю [17, с. 43].

Інтер'єр житлового приміщення у загальних рисах відповідав загальноукраїнському. В кутку між пороговою і тильною стінами стояла велика «піч» з «комином» (димозбірником), «пічуркою» на лучину («скіпки»), «ковбухою» (нішею між комином і стіною) на сірники, «припіком» і «запіком» — дерев'яною лавою, на яку ставали, вилазячи на «піч». Отвір топки повертали в бік фасадної стіни. При потребі його закривали дерев'яною або бляшаною «заслонкою» («затулою»). Далі, при «затильній» стіні — «грубка», розташована впоперек приміщення, за нею — «під» (дерев'яний настил) для спання (сс. Растники, Бугрин Гоц. Рів.). Інколи «під» замінювало «ліжко». Над «полом» — жердка на одяг. Часом (с. Ступно Здолб. Рів.) ще одна жердка висіла біля печі. У с. Растники (Гоц. Рів.) у давніших

житлах вздовж тильної стіни високо під стелею йшли масивні гряди, врубані у причільну і порогову стіни. В куті, протилежному до печі (в «покуті»), стояв досить великий «стіл» (інколи — на «кізлах»). Вздовж чільної і причілкової стін — «лави». В «покуті», над столом, висіла ікона, вкрита рушником, ще декілька ікон розвішували на причілковій («східній») стіні (с. Ступно Здолб. Рів.). По другий бік від вхідних дверей при пороговій стіні — «мисник» («посудник», «судень», «судник»). Внутрішніх стін у давніших житлах здебільшого не білили, у житловому приміщенні їх, як і стелю та «бальки», мили. Інколи (сс. Устенське Перше, Устенське Друге Здолб. Рів.) нижню частину стін (в ріст людини) мили, а верхню, як і стелю — білили [12, с. 78]. Таке оздоблення стін відоме на теренах південно-західної частини Волині [40, с. 76], зустрічалось воно й в деяких районах Західного Полісся (у Любомльському, Любешівському р-нах Вол.) [24, с. 102]. Давніше приміщення освітлювали «скіпками» (лучиною), пізніше — «сліпаком» (каганцем) (Кор. Рів.).

Долівка («земля», «діл») у житлах волинян, як правило, була глинобитною. Дерев'яну підлогу зрідка могли робити у коморі (хата сер. ХІХ ст. у с. Ступно Здолб. Рів., хата другої пол. ХІХ ст. у с. Терентів Гоц. Рів., хата кін. ХІХ ст. у с. Крилів Кор. Рів.). Її вкладали на дубові лігарі («підвалки»): с. Вільгір (Гоц. Рів.). Траплялось, що в житлах із двома коморами, в одній наявна дерев'яна підлога, у другій — «земля» (с. Березовіячі В.-Вол. Вол.) [12, с. 78]. Водночас варто зауважити, що, відповідно до даних церковно-приходських літописів, дерев'яна підлога у житлах заможних селян деяких волинських сіл відома вже у кінці ХІХ ст. [17, с. 42], а в окремих населених пунктах (наприклад, с. Рубка Козинська колишнього Луцького повіту) уже в 1890-х рр. така підлога була звичайним явищем [17, с. 42]. При влаштуванні глинобитної долівки завозили глину, вбивали її «прачами», скроплювали водою і зверху «змазували» рідкою глиною. Навколо, у нижній частині стін, «червоною глиною» робили «карнизи» (с. Ствпінка Остр. Рів.). Кожної суботи жінки змазували долівку рідкою глиною (с. Бугрин Гоц. Рів.).

Таким чином, житлобудівництво другої пол. ХІХ — поч. ХХ ст. північної частини етнографічної Волині відзначалося рядом особливостей. Тут переважали тридільні будівлі, до складу яких входили

хата, сіни та комора, нерідко траплялись «двойки» — будівлі з виділеними по ширині житлового приміщення (як правило, за допомогою грубки) ванькирами. У сільській бідноті спорадично зустрічались окремі випадки дводільної хати. Житла переважно будували у зрубно-каркасній (із заповненням стін деревом) та каркасно-дильованій (давніше — на стовпах, вкопаних у землю, з кінця ХІХ ст. — на підвалинах), рідше — у зрубній техніках. Спорадично траплялись споруди й іншої конструкції. Хату перекривали дерев'яною стелею на поперечних «бальках» та вкривали чотирискхилим солом'яним дахом на кроквах. Крокви, як правило, опирались на децю винесену поза площини стін поздовжню платву. У житловому приміщенні зазвичай влаштовували три вікна: два у фасадній стіні, та одне, наближене до покуті, — на причілку (ще одне вікно могли прорубувати у тильній стіні). Піч займала традиційне для української хати місце. Як правило, дим з житлового приміщення виводили у сіни, звідки через підвісний комин він виходив понад дах. За основними типологічними ознаками спостерігаємо досить стійку єдність тутешнього житла із відповідними явищами житлобудівельної культури інших частин етнографічної Волині (Львівської, Тернопільської, Хмельницької та Житомирської областей), а також Холмщини.

Поряд з тим у будівельній культурі волинян Рівненської та Волинської (як і Львівської, Тернопільської та Хмельницької) областей присутні окремі елементи, характерні для будівництва Західного Полісся (давнє використання кутових врубок з потайним зубом, опертя крокв на винесену поздовжню платву, спорадичне застосування чотирискхилого «даху з причілком» тощо). Зазначимо, що північна межа етнографічної Волині була досить лабільною, тут спостерігаємо взаємопроникнення багатьох явищ як з боку суміжних районів Полісся у волинське, так і з Волині у поліське будівництво. Власне на Полісько-Волинському пограниччі збереглися найдавніші будівлі типу «дві хати підряд», що походять з середини — другої пол. ХІХ ст. Цілком можливо, що власне з цієї території вони поширились у північному та південному напрямках.

1. Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові (далі — Архів МНАП у Львові). — Зв—38. — 6 с.
2. Архів МНАП у Львові. — Зв—67. — 25 с.

3. Архів МНАП у Львові. — Зв—39. — 7 с.
4. Архів МНАП у Львові. — Зв—32—І. — 15 с.
5. Архів МНАП у Львові. — Зв—79. — 10 с.
6. Беларускае народнае жылле / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гуркоу, У.М. Іваноу, Дз. Д. Супрун ; рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
7. Болтарович Э. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / Э.Е. Болтарович. — К. : Наукова думка, 1976. — 138 с.
8. Верговський С. Хатні храми Волині як втілення регіональних традицій хатнього будівництва / Сергій Верговський, Раїса Свирида, Марія Верговська // Історія і сучасність Волині. Жидичин — крізь віки : науковий збірник. — Луцьк, 2007. — Вип. 3. — С. 76—81.
9. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К. : Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
10. Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX — початку XXI століть) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2009. — Вип. 44. — С. 179—214. — (Серія історична).
11. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури / А. Данилюк. — Луцьк : Надстир'я, 2000. — 98 с.
12. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX — початку XX ст. / А.Г. Данилюк // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 1981. — № 6. — С. 75—78.
13. Данилюк А. Традиційне народне будівництво на території Шацького національного парку / Архип Данилюк // НТЕ. — 1994. — № 2—3. — С. 70—73.
14. Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся / Архип Данилюк // НТЕ. — 1977. — № 1 — С. 50—56.
15. Кашуба М.С. Типи народного жилища Югославії в XIX в. / М.С. Кашуба // Типи сільського жилища в країнах зарубіжної Європи. — М. : Наука, 1968. — С. 69—99.
16. Кирчів Р.Ф. Етнографічне районування України / Кирчів Р.Ф. // Етнографія України: Навч. посібник / за редакцією С.А. Макаруча. — Львів : Світ, 1994. — С. 120—146.
17. Климівич Ю. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело / Юрій Климівич, Катерина Чубинська // НТЕ. — 1969. — № 3. — С. 41—45.
18. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): Історико-етнографічне дослідження / Т.В. Косміна. — К. : Наукова думка, 1980. — 190 с.
19. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Древяни : Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 257—278.
20. Крашевський Ю. Уляна / Юзеф Крашевський // Повісті. — К. : Наукова думка, 1979. — 360 с.
21. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (сре-дина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і тэхніка, 1991. — 285 с.
22. Могитич І.Р. Житло / І.Р. Могитич // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. Львів. відділення. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 69—82.
23. Могитич І.Р. Будівельна техніка / І.Р. Могитич // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. Львів. відділення. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 88—110.
24. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1992. — Т. ССХХІІІ : Праці секції етнографії і фольклористики. — С. 95—104.
25. Радович Р. Народне житло / Роман Радович // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. — К. : Родовід, 1997. — С. 116—133.
26. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX — початку XX ст. / Роман Радович // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССХХХ : Праці секції етнографії і фольклористики. — С. 79—106.
27. Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 2003. — Вип. 3 : У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 83—94.
28. Радович Р. Традиційне житло (будівельний матеріал, техніка та технологія, особливості планування) / Роман Радович // Етнокультура Рівненського Полісся / упорядник: В. Ковальчук. — Рівне, 2009. — С. 17—28.
29. Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Галичини та південного заходу Волині (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 224—231.
30. Радович Р. Специфіка обробки стіноматеріалів та динаміка розвитку конструкції кутових врубок у житлово-господарському будівництві Полісся / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2007. — № 5—6. — С. 522—539.

31. Сергачов С.А. Деревянная архитектура Белоруссии XVI—XIX вв. / С.А. Сергачов. — Минск : Полымя, 1984. — 79 с.
32. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. — Львів : Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011. — С. 425 с.
33. Таранушенко С. Житло на Слобожанщині / Стефан Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX : Праці секції етнографії та фольклористики. — С. 33—78.
34. Ткач В. Очерки Холмщины и Подляшья / В. Ткач // Холм, 1911. — 115 с.
35. Федака П.М. Народне житло українців Закарпаття XVIII—XX століть / П.М. Федака. — Ужгород : Гражда, 2005. — 350 с.
36. Франко І. Моя вітцівська хата / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. — К. : Наукова думка, 1985. — Т. 39. — С. 243—244.
37. Цинкаловський О. Стара волинська хата / Ол. Цинкаловський // Життя і знання. — Львів, 1936. — № 6. — С. 186—187.
38. Dzenik z podróży Józefa Sękowskiego z Wilna przez Odessę do Stambułu // Rozmaitości. — Lwów, 1820. — № 17—18. — S. 20—21.
39. Kolberg O. Chełmskie (obraz etnograficzny) / Oskar Kolberg. — Kraków, 1890. — Т. 33. — Cz. 1. — 270 s.
40. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. — Lwów, 1899. — 496 s.

Roman Radovych

ON TRADITIONAL DWELLINGS IN THE NORTH OF ETHNOGRAPHIC VOLHYNIA: SOME PECULIARITIES AND PARALLEL TRAITS OF VOLHYNIAN POLISIAN (second half XIX to the late XX cc.)

In the article have been considered some peculiarities of traditional housing in the Northern part of ethnographic Volhynia (within the borders of Rivne and Volhynia administrative units). Main typological characteristics (as design, heating system, techniques and technology of building, ceiling and roof constructions) are allocated to specific features. Comparative analyses of main constructive aspects common to Northern Volhynia and Polisia have been performed.

Keywords: Volhynia, dwelling, constructions, design, heating system.

Роман Радович

ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ НА СЕВЕРЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ВОЛЫНИ: ОСОБЕННОСТИ И ВОЛЫНСКО-ПОЛЕССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ (вторая половина XIX — начало XX ст.)

В статье рассмотрено традиционное жилищное строительство северной части этнографической Волини (в пределах Ривненской и Волынской административных областей). По главным типологическим показателям (планировка, система отопления, техника и технология строительства, способы устройства потолка и крыши и т. п.) выделено его специфические черты. Вместе с тем, проведена сравнительная характеристика основных строительных реалий северной части Волини и Полесья.

Ключевые слова: Волинь, жилище, планировка, конструкции, система отопления.